**„Musíte makat a poslouchat, no“:
Vězení, potlačování autonomie a responsabilizace
u vězněných a propuštěných osob v ČR**

JIŘÍ MERTL*

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i., Praha

**‘You Have to Work and Obey’:
Prisons, the Suppression of Autonomy, and Responsibilisation
of Persons in and Released from Prison**

Abstract: This article discusses the prisonisation effect and the consequent responsabilisation of persons in and released from prison in the Czech Republic. Drawing on data from several research projects focused on the social circumstances of persons released from prison, the employability of imprisoned persons, and penitentiary and post-penitentiary care (94 semi-structured interviews and four focus groups conducted with people released from prison, and with social workers, prison staff, and other experts in the field), it is argued in the article that the high levels of recidivism and the overall marginal position of people after they are released from prison in the Czech Republic are the result of the prisonisation effect, which is strongly reproduced in prisons and is not alleviated after a person is released back into society. Thus, people released from prison are not used to making independent decisions and exercising initiative, and ultimately they fail to cope with the post-release social and institutional demands, whereby they end up being marginalised and/or returning to prison.

Keywords: desistance, prisonisation effect, prisons in the Czech Republic, qualitative research, re-entry

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2020, Vol. 56, No. 4: 523–553

<https://doi.org/10.13060/csr.2020.017>

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Jiří Mertl, Ph.D., Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i., (VÚPSV), Dělnická 213/12, 170 00 Praha 7, e-mail: jiri.mertl@vupsv.cz nebo jir.mertl@gmail.com.

To prostě jako musí chtít ty lidi... Ty lidi to musí chtít, a ne, že to za ně někdo jako udělá, to pak chápu rozhořčení tý společnosti, protože za nikoho nikdo nic neudělá, mně taky nikdo nic zadarmo nedá, já si taky musím všechno sám vybojovat a sám si zařídit, a stejně tak jsou na tom ty odsouzení. (expert v oblasti vězeňství)

Vězeňské prostředí je již delší dobu předmětem zahraničního [například Crewe, Levins 2019; Schinkel 2014; Stevens 2013; Sykes 2007] i domácího [například Dirga, Lochmannová, Juříček 2015; Dirga, Hasmanová Marhánková 2014; Nedbálková 2006] výzkumu, přičemž diskurzivním základem pro většinu výzkumů jsou koncepty totální instituce [Goffman 1968] a heterotopie [Foucault 1997], v rámci nichž je vězení rámcováno jako specifické prostředí vymykající se svým hodnotovým nastavením zbytku společnosti. Gresham Sykes [2007] nicméně už v roce 1958 ve své klasické studii o vězeňském prostředí poukázal, že vězení v žádném případě nefunguje jako totální instituce ve smyslu absolutní sociální kontroly, ale existují v něm i neformální normy, které jsou zpravidla nastaveny mezi vězněnými osobami a personálem věznice a mohou se kontextuálně a situačně lišit. Tyto neformální normy jsou důležité pro chod věznice a zároveň implementují nejnutnější uskutečnitelnou sociální kontrolu zabezpečující formální fungování dané věznice. Nicméně i tato „netotální“ a částečně deformalizovaná sociální kontrola má velmi hluboký a dalekosáhlý vliv na vězněné osoby, který je dobře zdokumentován v nejrůznějších studiích [Martin 2018; Schinkel 2014; Stevens 2013; Sykes 2007]. Prizonizace, jak se proces přivykání a internalizace vězeňského prostředí obvykle označuje, má na osoby vliv nejenom ve výkonu trestu, ale je významným faktorem i po propuštění, a to s ohledem na znovuvvedení do společnosti (*reentry*) a desistenci (*desistance*), tedy zdržení se páčání další kriminální činnosti (respektive alespoň ne takovým způsobem a intenzitou, aby byla daná osoba přistižena a opět souzena).

Cílem této studie je představit, jak může prizonizace negativně ovlivňovat znovuvvedení do společnosti a desistenci a zároveň zasadit tuto problematiku i do českého kontextu, kde stále není dostatečně diskutována a kde ani systém práce s vězněnými a propuštěnými osobami plně nereflexuje dopady prizonizace, jak bude patrné z analýzy empirických dat, kterou budu prezentovat dále. V rámci prezentace poznatků z vytvořených dat dále poukážu, že v českém prostředí existuje systémová kontradikce spočívající v nastavení českých věznic, které akcentují a zesilují vliv prizonizace, ale odborný vězeňský personál i někteří sociální pracovníci/pracovnice následně od vězněných a propuštěných osob v různých situacích vyžadují jejich osobní iniciativu a zodpovědnost a autonomii, která byla ovšem předtím systematicky ve vězení potlačována. Na to navazuje i výzkumná otázka, kolem níž je tato studie postavena: je možné a férové v současném českém systému penitenciární a postpenitenciární péče od vězněných/propuštěných osob vyžadovat, aby byly motivované, iniciativní a aktivní?

Vliv prizonizace teoreticky

Pojem prizonizace do diskurzu zavedl Donald Clemmer [1950], který poukázal, že osoby, které se dostanou do vězení, jsou tímto prostředím v podstatě asimilovány a přijímají specifickou vězeňskou subkulturu, která je tam reprodukována. Prizonizace se v různé míře dotýká všech osob, které projdou vězením, přičemž podle Clemmery existují určité univerzální faktory prizonizace – především akceptace podřízené role, internalizace nových habitů týkajících se jezení, oblékání, práce a spaní a přijetí vězeňského argotu. Prizonizaci lze ovšem chápat také jako snahu vězňů osob vypořádat se prakticky, pragmaticky i psychologicky s kulturním šokem, jaký představuje uvěznění, v rámci nějž se daná uvězněná osoba často setkává s do velké míry odlišným a neznámým prostředím, hodnotami a interakcemi, než na jaké byla zvyklá [Haney 2012; Martin 2018; Walters 2003]. Podle Liama Martina [2018], který na tuto problematiku aplikoval bourdieuvský koncept habitusu, se vězněné osoby ve vězení naučí skrze proces prizonizace specifický habitus, který jim pomáhá fungovat a přežít ve vězení, nicméně ten je následně naprosto nekompatibilní s habitem, který je uplatňován mimo vězení a jenž je vyžadován po propuštění osobách. Důležité je přitom zmínit, že habitus v sobě zahrnuje i nevědomou internalizaci (ne)formálních norem, což znamená, že je v některých situacích uplatňován zcela nevědomě a automaticky. Marguerite Schinkel [2014] v tomto smyslu poukazuje, že vězeňský habitus je do velké míry často formován absencí smysluplných interakcí, které by osoby ve výkonu trestu určitým způsobem rozvíjely.

Prizonizace má následně po propuštění velký vliv na chování a jednání u daných osob, které stále uplatňují vězeňský habitus, čímž dochází ke kolizi vězeňského a společenského habitusu [Martin 2018]. Tato kolize se projevuje u propuštěných osob velmi dalekosáhle: (1) jsou zvyklé a naučené na skutečnost, že jim někdo jiný strukturuje čas a prostor, tedy vytváří určité mantinely, v rámci nichž se mohou a mají pohybovat, což na druhou stranu zapříčiňuje zmatenost a úzkost rozhodovat se autonomně po propuštění [Burch 2017; Haney 2012; Stevens 2013]; (2) zažívají úzkost, deprese a traumatizaci z mezilidských interakcí i interakcí s institucemi [Martin 2018; Schinkel 2014], přičemž Craig Haney [2012] v tomto kontextu dokonce hovoří o vzniku posttraumatické stresové poruchy zapříčiněné zkušeností s uvězněním; (3) nedokážou se vypořádat s emocemi, jelikož byly nuceny je ve vězení potlačovat [Schinkel 2014], přičemž podle Sykesa [2007] často dochází k podněcování určitých stereotypizovaných vzorců chování, například hypermaskulinity, která je spojena s násilným chováním a zmíněným potlačováním emocionality a empatie, kdy jsou tyto hodnoty brány jako slabost a naopak fyzická síla a intimidace jako prakticky i symbolicky oceňované hodnoty sloužící k vnitřní hierarchizaci vězeňské populace [v českém prostředí viz Dirga, Lochmannová, Juříček 2015]; (4) potýkají se se zdravotními problémy [Haney 2012; Moran 2012]; a (5) disponují velmi nízkým sebevědomím a mají malou sebedůvěru v důsledku pocitu stigmatizace [Haney 2012; Martin 2018]. Celkově je zřejmé, že pobyt ve vězení znamená obrovský negativní zásah do života od-

souzených, vězněných a propouštěných osob a že s tímto zásahem je potřeba určitým způsobem pracovat, aby se jeho působení minimalizovalo.

Je nasnadě, že pokud negativa prizonizace vznikají ve vězení, je příhodné měnit přímo příčinu vzniku prizonizace, tedy prostředí vězení samotného. Klíčovými faktory jsou v tomto ohledu legislativní nastavení vězeňského systému, geografické rozložení věznic, jejich fyzická podoba, (sdílená) kultura v rámci vězeňského systému a klima v jednotlivých věznicích. Legislativní nastavení, geografie a fyzická podoba věznic jsou faktory, které jsou do velké míry závislé na konkrétních národních a historických kontextech, takže v tomto textu není prostor jejich vliv zevrubně rozebrat. Dobrým příkladem v tomto ohledu nicméně může být skutečnost, na kterou poukazuje John Pratt [2007] v souvislosti s analýzou skandinávských vězeňských systémů, a sice že ve skandinávských zemích bývá běžná existence velkého množství malých věznic, v nichž se dá s vězněnými osobami adekvátně pracovat, přičemž některé mají charakter tzv. otevřených věznic [pro více informací o otevřených věznicích viz například Shammas 2014]. Tato koncepce samotná přispívá ke zmírňování prizonizace. Na druhé straně kultura ve vězeňském systému a klima v jednotlivých věznicích jsou faktory, které se mohou měnit nejenom z dlouhodobé, ale také krátkodobé perspektivy. Podle různých výzkumů [Crewe 2011; Day et al. 2012; Liebling 2011; Stasch et al. 2018] pozitivně laděná kultura i klima napomáhají ke zmírňování prizonizace a uplatňování rehabilitace. Pozitivní naladění kultury a klimatu pak spočívá zejména v otevřeném a motivačním přístupu zaměřeném na práci s vězněnými osobami takovým způsobem, aby byly řešeny jejich problémy (například psychologického, materiálního, rodinného nebo vztahového charakteru), které jsou brány jako příčina páčání trestné činnosti. Tento přístup ztělesňuje zejména koncept Good Lives Model Tonyho Warda [viz například Ward, Brown 2004], jenž je založen na upozadování rizik, která bývají u vězněných osob identifikována a s nimiž se následně pracuje, aby se zmenšovala, a vyzdvihování silných stránek, které vězněné osoby mají. Pomocí tohoto přístupu by tedy vězněné osoby měly poznávat i pozitivní rozměr života, naučit se pracovat se svými slabými stránkami a využívat svoje silné stránky, což by zároveň mělo posilovat i jejich sebevědomí a sebedůvěru.

Zajímavé poznatky v souvislosti s kulturou a klimatem prezentovala i Anna Eriksson [2016], která komparovala vězeňské prostředí v Norsku a Austrálii a poukázala, že se v mnoha ohledech jedná o naprosto odlišné světy, kdy v Norsku je v první řadě reprodukována a akcentována kultura rehabilitace, zatímco v Austrálii spíše kultura kontroly. Kultura rehabilitace pak byla vytvářena zejména otevřenějším a empatičtějším naladěním personálu ve věznicích, pro nějž nebylo problémem vzájemné oslovování s vězněnými osobami křestními jmény, společná jídelna, sdílení trávení času atd. Personál se pak celkově zajímal o vězněné osoby a o jejich problémy, přičemž je motivoval, aby podstupovaly rehabilitační programy, a vnímal je jako osoby, které potřebují pomoc. Na druhé straně v Austrálii byla situace opačná – personál měl tendenci dělat striktní linii ve smyslu

„my“ a „oni“ mezi jím a vězněnými osobami, vnímal vězněné osoby jako masu, kterou je potřeba především kontrolovat a usměrňovat, a motivaci a rehabilitaci přenášel na vězněné osoby. Alisa Stevens [2013: 99] tento proces, k němuž dochází, pokud je dominantní „australský“ model, trefně označila jako „responsibilizaci“, tedy donucování, aby vězněné osoby byly samy zodpovědné za svoji rehabilitaci a zmírnění rizikového chování. S responsabilizací je spojena představa, že stačí vězněné osoby pouze kontrolovat a manipulovat s nimi a čekat, až se samy motivují a projeví zájem o rehabilitaci.

Alison Liebling [2011] pak s ohledem na význam kultury a klimatu ve vězeňství a věznicích navrhl, aby se u jednotlivých věznic měřila tzv. morální výkonnost (*moral performance*) jako ukazatel, do jaké míry se s vězněnými osobami jedná férově a zda se vězeňský personál a vězněné osoby vzájemně respektují. Vysoká morální výkonnost pak nejenom vytváří pozitivní kulturu a klima, ale také motivuje osoby k rehabilitaci, zvyšuje její účinnost a posiluje bezpečnost ve věznicích, jelikož v takovém prostředí se minimalizuje počet konfliktních situací. Vězeňský personál jakožto hlavní nositel určité kultury a hlavní činitel ve vytváření klimatu ve věznicích se v posledních letech stal předmětem řady výzkumů a analýz [například Crewe 2011; Meško, Hacin 2019; Tait 2011]. V tomto kontextu byla vyzdvihována zejména role dozorců a dozorkyň, kteří jsou vnímáni jako personál, jenž bývá v interakci s vězněnými osobami nejčastěji a jehož chování a jednání má tudíž velký vliv na kulturu a klima ve věznicích (případně morální výkonnost, pokud použijeme terminologii Lieblingové).

Vedle postupné změny a reformy vězeňského systému je nutné alespoň zmínit také pozici a myšlenkový proud rezonující zejména v kriminologii z pohledu odsouzených (*convict criminology*), spočívající v abolicionismu, tedy úplném zrušení současné institucionální podoby vězení a jejího nahrazení institucemi, které by cílily na potřeby a problémy osob porušujících normy [například Earle 2017; Richards et al. 2010]. Zastánci tohoto přístupu v jistém smyslu navazují na původní myšlenky Clemmera, jenž poukazoval, že prizonizace má po nějaké době tendenci nenávratně narušovat osobnost daných osob, a tudíž je společensky zničit.

Ke zmírnění negativních vlivů prizonizace pak musí docházet i mimo věznice, v ideálním případě v návaznosti na pozitivně laděnou práci v dané věznicích. Jak poukazuje řada výzkumníků a výzkumnic zastávajících strukturní přístup nebo kombinaci strukturního a osobního přístupu k desistenci a znovuvvedení do společnosti [například King 2014; LeBel et al. 2008; Moran 2014], bez vhodného nastavení společenských institucí a struktur, které by reflektovalo vliv prizonizace a specifickou marginalizovanou a zranitelnou pozici propuštěných osob se šance na úspěšný návrat do společnosti velmi snižuje. Vhodným nastavením se jeví zejména dostupná terénní sociální práce, která by poskytovala praktickou pomoc s problémy, které osoby po svém propuštění řeší, psychologickou podporu a motivaci a také otevřenou, empatickou a naslouchací interakci. Vedle toho je důležitá i informovanost o sociálních službách a samozřejmě jejich dostupnost [například Barry 2007; Burch 2017; Liem, Richardson 2014; Schinkel 2014]. Monica

Barry [2007] v tomto smyslu akcentuje nutnost modularity poskytovaných služeb, tedy možnost poskytnout jednotlivé sociální služby propuštěným osobám podle jejich potřeb, nikoli plošně jednu sadu služeb, která by měla pomoci všem. Důraz na strukturní a institucionální nastavení nicméně neznamená, že osobní a osobnostní stránka propuštěných osob je zcela upozaděna, naopak podle řady výzkumů [Burch 2017; King 2014; Maruna 2001] hraje posilování individuálních kompetencí, kapacit a dispozic rovněž významnou roli. Proces posilování je však spíše než na vyzdvihování osobní zodpovědnosti a nabalování úkolů na propuštěné osoby založen na postupném budování sebedůvěry a sebevědomí, což v obecném slova smyslu zvyšuje schopnost propuštěných osob samostatně řešit nastalé situace. Navíc, jak poukazuje Shadd Maruna [2001], je nutná také trpělivost, protože desistence je často spíše cyklickým procesem zkoušení, chyb a úspěchů. Ostatně relevanci přístupu založeného na sociální práci potvrzují i výzkumy realizované s osobami se zkušeností s pobytem ve vězení [Barry 2007; King 2014; Maruna 2001; Werth 2012], které vypověděly, že pro ně byla mnohdy největším problémem absence podpory a možnosti s někým problémem sdílet a na druhé straně že pokud jim něco někdy pomohlo, byla to osoba, která s nimi vykonávala sociální práci a měla o ně zájem.

Nicméně, jak celou situaci charakterizuje Sam King [2014], v současném diskurzu postpenitenciární péče je spíše opět reprodukována responsabilizace, která zavádí představu, že propuštěné osoby jsou samy zodpovědné za svoje úspěšné znovuuvedení do společností a desistenci a zmírnění rizikového chování v podobě relapsu a recidivy. Responsibilizace v tomto ohledu nahradila koncept postupného vedení propuštěných osob k autonomii a životní zodpovědnosti, respektive potřeby propouštěných osob byly redefinovány jako „kriminogenní požadavky“ nebo „individuální rizikové faktory“, zatímco výše zmíněné strukturní faktory jsou upozadovány. Součástí tohoto diskurzu je také přísná formalizace vztahů mezi propuštěnými osobami a osobami reprezentujícími instituce, které by měly pomáhat, jak například v souvislosti s probační službou ve Skotsku poukazují Ros Burnett a Fergus McNeill [2005]. Robert Werth [2012] mimo responsabilizace poukázal v souvislosti s probací i na další problém, a sice že v některých případech dochází k reprodukci a pokračování uplatňování některých faktorů spojených s prizonizací, zejména s ohledem na utvrzování pravidel a striktního režimu a upozadování rozvíjení autonomie u podmíněně propuštěných osob.

V českém prostředí je téma vlivu prizonizace stále poměrně opomíjeno, byť jsou výzkumy, které se mu z určitého pohledu věnují [Dirga, Lochmannová, Juříček 2015; Dirga, Hasmanová Marháňková 2014; Tomášek et al. 2017]. Tomášek et al. [2017] zkoumali, jak propuštěné osoby a instituce (sociální kurátoři a kurátorky, neziskové organizace, vězeňští sociální pracovníci a pracovníce, Probační a mediační služba a úřady práce) reflektují problematiku postpenitenciární péče a jaké problémy identifikují jako stěžejní pro úspěšné znovuuvedení do společnosti a desistenci. Pohledy se často různily, kdy například úřady práce razily diskurz responsabilizace a zdůrazňovaly, že problém je zejména v daných osobách

a jejich individuálních nedostatků (například v porušování pracovních podmínek, podmínek registrace na úřadu práce nebo „nedostatečných pracovních návyků“, tedy spíše absenci smyslu pro strukturaci času). Naopak neziskové organizace vnímaly problematiku spíše ze strukturního pohledu a poukazovaly na nedostatečné institucionální nastavení, které ztěžuje celý proces znovuuvedení (kritizována byla obecně absence včasné sociálně pracovní intervence po propuštění, zejména s ohledem na terénní asistenci propuštěným osobám při řešení jejich problémů a poskytování praktické i psychologické podpory). Samotné propuštěné osoby v tomto výzkumu uváděly, že pokud jim nějaký subjekt pomohl usnadnit znovuuvedení do společnosti a řešit jejich problémy, byly to neziskové subjekty, které navíc byly kladně hodnoceny z hlediska interakce, která byla označována jako „lidská“. Všechny dotazované propuštěné osoby i instituce nicméně vnímaly negativní vliv prizonizace, a to jak v praktickém smyslu (nepřipravenosti propuštěných osob s ohledem na konkrétní problémy, s nimiž se potýkají, například nestálým bydlením, materiální deprivací nebo dluhy), tak v psychologickém smyslu (absence schopnosti se autonomně rozhodovat a celkově demotivovanost).

Lukáš Dirga a Jaroslava Hasmanová Marhánková [2014] se ve svém textu věnovali dozorcům (nikoli dozorkyním) a reprezentaci jejich subjektivit ve vztahu k vězení jako určitému prostoru, kde dochází ke specifickým interakcím. Z výpovědí dozorců i poznatků a závěrů vyplývá, že dozorcí vězení stále vidí především jako represivní instituci, která by měla disciplinarizovat vězněné osoby a vtisknout jim určitý řád a potlačit jejich autonomii, která je brána jako faktor, jenž je do vězení původně dostal. Dozorcí pak naopak vyjadřovali velmi silnou kritiku směrem k „humanizaci“ instituce vězení, což podle nich vychylovalo mocenské nastavení ve věznicích a stavělo do silnější pozice vězněné osoby, které si následně mohly nárokovat určitá práva, což dozorcí vnímali jako ztížení své práce. Z toho vyplývá, že reprezentovaní dozorcí nedůvěřovali posouvání vězeňského prostředí směrem k rehabilitačnímu zaměření (a zmenšování vlivu prizonizace) a naopak by podle nich bylo zcela adekvátní prizonizaci a její negativní vliv posilovat a přimět vězněné osoby k internalizaci určitého řádu a disciplíny. K pochopení, jak se vytváří prizonizace v českých vězeních, může přispět i text od Lukáše Dirgy, Aleny Lochmannové a Petra Juříčka [2015], jenž je věnován mocenským interakcím mezi vězněnými osobami v těchto institucích. V českých věznicích podle nich dochází k reprodukci maskulinních stereotypů založených buď na fyzické síle, nebo na psychologické manipulaci, které pak slouží k vnitřní hierarchizaci. Zajímavostí je skutečnost, že k tomuto stavu přispělo i samotné legislativní a formální nastavení fungování věznic platné do roku 2000, které předpokládalo, že si jednotlivé oddíly budou volit svoje zástupce, kteří pak budou vyjednávat s vedením věznice. Nicméně pozice skýtala zjevné praktické i materiální výhody, takže se do ní dostávaly osoby, které si násilím (ať už fyzickým, nebo symbolickým) vybojovaly nadřazenost nad ostatními, což dále obecně reprodukovalo násilí a maskulinní stereotypy. Po roce 2000 se formálně toto opatření zrušilo,

nicméně neformálně je zmíněný systém reprezentace oddílů jednou vězněnou osobou personálem stále využíván, protože mu to ulehčuje práci, zejména pak s ohledem na skutečnost, že nemusí řešit tolik konfliktních situací (vězněné osoby si část z nich „vyřeší“ samy) a komunikaci s vězněnými osobami jako celkem. Reprezentanti oddílů pak mají určité výhody, čímž je dále reprodukována vězeňská hierarchie založená na hypermaskulinitě. Prizonizace a její vlivy jsou tak vytvářeny a reprodukovány v tomto ohledu v českých věznicích systémově.

Celkově je tedy prizonizace a její vliv po propuštění velmi významným faktorem, který může v negativním smyslu klíčově ovlivňovat úspěšnost znovuvvedení do společnosti a desistenci, zvláště pokud je spojena se současným diskurzem responsabilizace, tedy minimalizací sociální práce s propuštěnými osobami a jejím přesouváním spolu s rehabilitací na propuštěné osoby. Z celkově malého počtu dostupných dosavadních analýz vyplývá, že prizonizace hraje velmi důležitou roli i v českém prostředí a je potřeba s tímto faktorem počítat, pokud chceme zlepšovat situaci popuštěných osob a tím pragmaticky zmenšovat recidivu a zvyšovat bezpečnost ve společnosti. Nicméně doposud v českém prostředí absentuje studie, která by byla přímo tematicky věnována prizonizaci a jejímu vlivu, tudíž není například úplně zřejmé, jaký vliv má prizonizace na propuštěné osoby a jaká opatření by byla vhodná na její zmírnění. Cílem této studie bude prostřednictvím empirického výzkumu, který bude představen na dalších stránkách, přispět k vyplnění této mezery, poskytnout kontextualizovaný pohled na prizonizaci v českých poměrech a ukázat na silnou pozici diskurzu responsabilizace v subjektivitách informantů a informantek, jejichž výpovědi tvoří datový korpus.

Pozicionalita v rámci výzkumu i psaní studie

V rámci výzkumu a vytváření dat, z nichž tato studie těží, a psaní tohoto textu jsem zastával a budu zastávat angažovanou/kritickou/advokační pozici [viz například Becker 1967; Bourdieu 2003; Ryška 2010]. Tato pozice je specifická skutečností, že při vytváření dat, kdy během tohoto procesu téměř výhradně hraje hlavní roli kvalitativní přístup, se k informátorům a informátorkám přistupuje maximálně empaticky, s uznáním a zájmem o jejich příběh. To nejenom zvyšuje důvěru (a s tím i kvalitu poznatků a důvěryhodnost celého výzkumu), ale zároveň to umožňuje zaujmout erudovanější pozici při následné analýze dat a jejich interpretaci, jelikož je výzkumník nebo výzkumnice lépe „vtážen(a)“ do pozice zkoumaných informantů nebo informantek. V případě marginalizovaných populací je navíc podobný postup nutnou součástí výzkumu, protože bez něj následně není možné co nejautentičtěji reprezentovat marginální pozice. Vyzkoumané poznatky pak slouží mimo citlivého a autentického přiblížení (marginalizované) pozice širší (odborné) veřejnosti také ke kritice mocenské disproporce, která je s marginalizací velmi často spojena, a strukturních faktorů souvisejících s marginalizací a také k podnícení změny a argumentačnímu zaštitění této změny. Anga-

žovaný přístup je tedy bytostně kritický a akční ve smyslu, že výzkum a interakce s informanty a informantkami nejsou nikdy realizovány za účelem výzkumu, ale spíše za účelem společenské změny.

Data a metodologie

V rámci této studie budu využívat data, která byla vytvořena v rámci pěti výzkumných projektů, kdy první čtyři byly menšího a krátkodobého charakteru a byly realizovány v letech 2016 až 2019 a pátý projekt je rozsahem větší a dlouhodobější a jeho realizace stále trvá:

1. První projekt tvořily dvě osoby a byl zaměřen na možnosti zaměstnávání osob po výkonu trestu, přičemž nás zajímaly zejména překážky, které zaměstnavatelé vnímají v souvislosti se zaměstnáváním osob s trestní minulostí. V rámci tohoto výzkumu jsme využili anonymizovaná sekundární data (záznamy z fokusních skupin konaných v rámci aktivity „Pohovor nanečisto“) získaná od neziskového subjektu RUBICON Centrum, realizovali zúčastněné pozorování v rámci jednoho z termínů Pohovorů nanečisto, účastnili se dvou fokusních skupin (jedna se zaměstnavateli a druhá s propuštěnými osobami) a realizovali dotazníkové šetření se zaměstnavateli.

2. Druhý projekt navazoval na první (a opět jsme jej realizovali ve dvoučlenném týmu), nicméně tentokrát byl zaměřen na propuštěné osoby a jejich subjektivitu týkající se jejich situace po propuštění a překážky, které musely řešit po propuštění. Celkem bylo realizováno 18 rozhovorů: ve vzorku bylo 16 mužů a dvě ženy, skoro všechny osoby byly v ekonomicky aktivním věku (jedna osoba byla blízko důchodového věku), délka trestu byla velmi variabilní a pohybovala se od šesti měsíců po 20 let, osoby prošly různými typy věznic (reprezentovány byly tedy věznice po celé ČR a všechny stupně zabezpečení) a pocházely (nebo byly situovány) z celé ČR. Participace propuštěných osob byla zajištěna přes sociální kurátory a kurátorky a také neziskové subjekty zajišťující postpenitenciární péči, což mohlo určitým způsobem vychýlit vzorek, s nímž byly vedeny rozhovory (kurátoři a kurátorky většinou pracovali s osobami na pokraji bezdomovectví a neziskové subjekty zase s osobami, které měly zájem o spolupráci).

3. Třetím výzkumem byl postdoktorský projekt realizovaný autorem zaměřený na obecnější uchopení problematiky marginalizace propuštěných osob a postpenitenciární péče, přičemž datově doplňoval výše zmiňovaný druhý projekt zaměřený na propuštěné osoby. V rámci tohoto projektu bylo realizováno celkem dalších 10 rozhovorů s osobami, které se odborně věnují problematice vězeňství a postpenitenciární péči, přičemž se jednalo o dva experty na problematiku vězeňství v ČR, jednoho sociálního kurátora a jednu kurátorku (působili ve velkých městech a pravidelně se setkávali s propuštěnými osobami a pomáhali jim), dva probační úředníky (oba působili ve velkých městech) a čtyři sociální pracovníky a pracovnice poskytující postpenitenciární péči.

4. Čtvrtý projekt byl tematicky věnován zaměstnávání a zvyšování kvalifikace osob ve výkonu trestu a faktorům, které v současnosti brání v navyšování zaměstnávání. V rámci této problematiky bylo realizováno 11 rozhovorů: osm rozhovorů bylo vedeno s odbornými zaměstnanci a zaměstnankyněmi ve věznicích po celé ČR; dva rozhovory byly vedeny s odbornými zaměstnanci Vězeňské služby a jeden rozhovor s odbornou zaměstnankyní Úřadu práce. Rozhovory byly doplněny jednou fokusní skupinou s odbornými zaměstnanci jedné věznice.

5. Posledním zdrojem dat je projekt, který v tuto chvíli probíhá, přičemž je zaměřen na identifikaci mezer v poskytování terapeutické péče osobám ve výkonu trestu, identifikaci specifických potřeb, které z pohledu vězeňského odborného personálu vězněné osoby mají, zmapování síťování věznic se subjekty poskytujícími penitenciární a postpenitenciární péči a reprezentace subjektivit odborného personálu týkající se nastavení současného systému. Doposud bylo realizováno celkem 54 rozhovorů se zástupci a zástupkyněmi všech tabulkových odborných pozic (psycholog/psycholožka; sociální pracovník/pracovnice; adiktolog/adiktoložka; speciální pedagog/pedagožka; vychovatel-terapeut/vychovatelka-terapeutka; pedagog volného času/pedagožka volného času; vychovatel/vychovatelka) ve věznicích v celé ČR. Tříletý projekt je v době psaní této studie ve druhém roce svého řešení a výzkumný tým je složen ze tří osob.

Vedle těchto výzkumů, na nichž jsem přímo participoval, jsem měl dále možnost vést jakožto externě najatý výzkumník a analytik fokusní skupinu s propuštěnými osobami, kde se diskutovalo o subjektivitách ve vztahu se zkušeností s pobytem ve vězení a situací po propuštění. Tato fokusní skupina byla součástí projektu, na němž jsem dále mimo vedení a vyhodnocení fokusní skupiny nespolupracoval, nicméně jsem se byl schopen domluvit se všemi stranami na možnosti využít data i v jiných výzkumech a studiích (samozřejmě při dodržení všech etických zásad, zejména anonymizace a ochrany informantů a informantek). Až na tři případy byly všechny rozhovory a fokusní skupiny nahrány na diktafon. Ve třech zmíněných případech byly pořízeny zápisky z rozhovorů, jelikož v jednom případě informant projevil obavu z nahrávání kvůli své trestní minulosti, ve druhém případě nebylo nahrávání možné kvůli bezpečnostním pravidlům v jedné z věznic a ve třetím případě měl informant, který byl zaměstnán ve věznici, strach, že by mohl mít problémy se svými nadřízenými.

Celkově tedy tato studie vychází z kvalitativních dat, která byla vytvářena ve vztahu k různým parciálním tématům týkajícím se českého vězeňství, (post) penitenciární péče a obecně kriminologie. Domnívám se, že je to velká výhoda tohoto datového korpusu, neboť jeho variabilita zvyšuje hodnověrnost zjištěných poznatků, protože jsou výsledkem analýzy velkého spektra různých subjektivit, což zmenšuje možnost datové tendence.

Data byla analyzována s pomocí počítačového softwaru MAXQDA, jenž sloužil jako nástroj pro kódování, které probíhalo na několika úrovních a v několika vlnách [jak popisují například Charmaz 2006; Saldaña 2009], jejichž cílem bylo nejdříve stanovení obecných „velkých“ témat a následná identifikace

parciálnějších a cílenějších menších témat, která byla navíc neustále upravována a konfrontována s novými daty a poznatky získanými během dalších výzkumných činností. Tímto způsobem nakonec bylo identifikováno téma prizonizace a následné responsabilizace jakožto průřezová témata v rámci datového korpusu. Kódování bylo metodologicky vedeno kvalitativní obsahovou analýzou, jak ji charakterizuje Philipp Mayring [2000], kdy byla nosná opakující se témata stanovena induktivně, nicméně s deduktivním vlivem založeným na předchozím odborném předporozumění dané problematice. Deduktivní vliv svého předporozumění jsem však v rámci analýzy reflektoval, měl jej pod kontrolou a snažil se jej využít k lepší analýze dat.

Subjektivita propuštěných osob týkající se prizonizace a jejího vlivu

Propuštěné osoby se tématu prizonizace dotýkaly zejména ve svých vyprávěních týkajících se zkušeností a zážitků spojených s pobytem ve vězení (viz následující sekce). Vlivu prizonizace se pak věnovaly prostřednictvím vyprávění zkušeností, které měly s různými situacemi, s nimiž se musely vypořádat po propuštění, mezi něj patřily zejména: časoprostorový šok, ztráta schopnosti autonomně se rozhodovat, ztráta jistot zajišťovaných vězeňským režimem a problematické mezilidské interakce.

Vytváření prizonizace v rámci vězení

Propuštěné osoby verbalizovaly několik způsobů, jak je prizonizace vytvářena a reprodukována: nepodnětnost vězeňského prostředí, nuda, ztracený čas a nezájem ze strany vězeňského personálu.

Nepodnětnost příznačně shrnul Patrik:

Vono se to nezdá, ale tam všechno furt ve stereotypu. Vlastně budíček, co já jsem byl, budíček v šest hodin, v půl sedmý scíták, v půl osmý snídaně, pak je volno do půl jedný, to je voběd, a volno do půl šestý, to je večere. Může se to vyplnit určitejma, jakože se přihlásíte na něco třeba, nevím, že chcete být kuchařem, ale teď je zase problém, musíte mít tři roky, abyste ty tři roky tam mohl chodit. Když to nemáte, tak vás nikdo neveme. (...) Anebo na počítač, naučit se na počítači. No tak jsem se hlásil na počítače půl roku před koncem. Říkam: „No, tak to je tříměsíční, to bych mohl.“ No tak jsem to stejně nesplňoval, protože než to proběhlo (zařazení na kurz), tak jsem měl dva měsíce do konce, takže zase nic. (Patrik)

Součástí nepodnětnosti byl pro Patrika ubíjející vězeňský režim, který mu neumožňoval vlastní nastavení harmonogramu, který navíc v jeho případě nebyl příliš obměňován ani zaměstnáním, jelikož nebyl pracovní zařazený kvůli svému zdravotnímu stavu. Z jeho výpovědi je následně patrné, že samotný stereotyp

vězeňského prostředí oslabuje motivaci cokoliv dělat, což bylo v případě Patrika navíc umocněno i neúspěšnými pokusy o zařazení na různé aktivity a kurzy. Zároveň Patrik poukazuje na téma krátkých trestů a nemožnost v takovém případě participovat na některých programech odborného zacházení.

Na ubíjející stereotyp a nemožnost zařazení do programů odborného zacházení v důsledku krátkého trestu navázal Richard, z jehož výpovědi je jasné patrné, že se ve vězení nudil:

Víceméně to máte skoro stejný. Tam vám to utíká stejnopádně, jako. Když tam nemáte co dělat, nemůžete jít nikam, tak vlastně... To ani nevíte jako (, jak ty dny ubíhají). (Richard)

V případě Richarda hrála roli skutečnost, že měl velmi krátký trest (půl roku), během nějž je prakticky nemožné z bezpečnostního, administrativního i praktického hlediska jakoukoliv vězněnou osobu zařadit do zaměstnání nebo programů odborného zacházení, jelikož se takový úkon nestíhá (vězněná osoba by byla do té doby propuštěna) nebo je to velmi neefektivní (po zařazení a zaučení na dané pozici by zbývala velmi krátká doba, po kterou by osoba mohla vykonávat dané zaměstnání, a stejně by musela být nahrazena).

Na výpovědi Patrika a Richarda navazuje Adam, který popisuje nejenom striktní vězeňský režim, který hodnotí z hlediska strukturace času v určitém ohledu i kladně, ale především vnímá čas strávený ve vězení jako ztracený:

Ale až časem prostě, když si člověk uvědomí, že vopravdu jako ráno ta siréna v půl pátý vopravdu není, stejně si zvyknete vstávat a mně to zůstalo dodneška. Já si to i držím, protože jsem se to naučil takhle, takže to si myslím, že není zrovna na škodu. A... časem dochází, vo co všechno člověk přišel během těch pár měsíců, já si nedovedu představit prostě ty desetiletý tresty... (Adam)

Stejně jako Richard měl i Adam velmi krátký trest (11 měsíců), přičemž také nebyl ze stejných důvodů zařazen do zaměstnání a ani do žádného programu, který by ho jakýmkoliv způsobem rozvíjel. Mimo zmíněných výpovědí vyplývá i z dalších rozhovorů, které jsem realizoval s vězeňským personálem, že minimálně velmi krátké tresty do jednoho roku jsou v podstatě promarněným časem pro všechny strany. Pro vězňice se jedná o administrativní a logistickou přítěž, kdy pouhá základní administrativa spojená s neustále se střídajícími nově příchozími osobami je pro personál velmi vysilující. Pro vězněné osoby se jedná o dobu, která je v podstatě černou dírou v jejich životě, jelikož nemohou vykonávat zaměstnání, nemohou být zařazeny na terapeutické programy, rekvalifikace ani studium (tyto aktivity jsou určeny pouze pro osoby s delšími tresty) a nemohou jakkoliv jinak produktivně strávit daný čas.

Nicméně na promarněnost času stráveného ve vězení poukazovaly i osoby, které měly delší tresty:

Akorát to, že mě omezoval (pobyt ve vězení) svobodu, jinak nic. A vo ten zbytek... to jsem se musel postarat sám, abysem nemusel zpátky do vězení. (Daniel)

(...) tam tohleto vůbec nefunguje... Tam prostě jakákoliv... jako to, co by vlastně mělo v tom trestu přijít, jako aby s tím člověkem někdo pracoval, proč se to stalo, jako rozebral ho, tak tam tohleto prostě vůbec není. (Ludmila)

Ludmila strávila ve vězení 5,5 roku a Daniel celkově 14 let, přičemž měl několik trestů.

Jak sami uvádí, nikdo s nimi nepracoval po stránce jejich trestné činnosti a důvodů, které je vedly k jejímu páchání, takže celý trest vnímali pouze jako časovou výplň svého života.

Na promarněnou možnost rehabilitace a smysluplného využití dlouhého trestu k práci s danou osobou a důvody, proč spáchala trestný čin, navázali další informanti a informantky, kteří poukazovali na nefungující spolupráci s personálem. Příkladem může být výpověď Marie:

To samý třeba ty sociální pracovníci – když člověk potřebuje něco, co se týče rodiny, a prostě potřebuje něco vyřídit, tak ta sociálka... Za prvý v (jedné věznici), ta je prostě... jakoby se chová, jak kdybysem po ní chtěla bůhví co, jo. Tváří se: „Hele, nevtравuj mě, já na to nemam čas.“ Když už teda člověk se k nim konečně dostane po tejdnu, tak je to stejně o ničem, protože mě pošlou do háje. A v (jedné jiné věznici) třeba například ty sociální pracovnice (jsou) jednou týdně na 60 ženskejch, jo. To je prostě katastrofa. A když vezmu pracovky, když já jsem vlastně byla pracovka, a ona tam byla do dvou a já jsem v práci do čtyř, tak mam smůlu úplně. To je prostě masakr.

Marie v důsledku svého pracovního zařazení nemohla navštěvovat sociální pracovníci a vyřizovat s ní věci, které potřebovala, což v jejím případě zahrnovalo i péči o syna. Zároveň se dotkla i problému netečnosti personálu (a věznic), jehož příčinou je pracovní přetížení a příliš velký počet osob, s nimiž má pracovat. Netečnost personálu následně zmiňoval i Jaroslav:

A to se přiznam, že (...), nemam to rád, ale prostě fakt tady v tom vězení, ještě ze začátku, když jsem byl na tom normálním oddíle, ne pak na tom specku, tam jako fakt už všechno fungovalo prostě, člověk když potřeboval, tak jako v pohodě, ale právě na tom normálním oddíle, kde jsem byl tak asi deset měsíců nebo jedenáct, tak tam fakt opravdu... jsem se prostě ponížil a do těch prdelí jsem lezl s prominutím, protože jinak prostě by fakt člověk prostě nedosáhl toho... (zařazení na specializovaný oddíl pro drogové uživatele/uživatelky). (Jaroslav)

V jeho případě hrála roli skutečnost, že před nástupem do výkonu trestu užíval drogy a potřeboval odbornou pomoc, o níž sám měl zájem, nicméně musel nej-

dříve překonat bariéru v podobě z jeho pohledu netečného personálu. Jaroslav tak reprezentuje paradoxní případ, kdy vězněná osoba musí přesvědčovat personál, že by s ní měl odborně pracovat.

Všichni ovšem nebyli jako Jaroslav a nefunkčnost a netečnost personálu u nich vyvolávalo negativní pocity přecházející až v rezignovanost. Patrik v tomto kontextu vnímal, že na něj personál ve vězení aplikuje responsabilizaci a přenášá na něj hlavní díl svojí práce, když vyprávěl svoji špatnou zkušenost se sociálním pracovníkem:

Sociální pracovník, ten si automaticky zval lidi, který měli dva měsíce... měsíc do výstupu, tak asi dvakrát nebo třikrát si je sám pozval, ale to byla... To, jak jsem vám říkal: „A co budete dělat doma?“ No, já říkam: „No co... dam se dohromady a půjdu do práce.“ „No a co budete dělat za práci, když budete mít trestní rejstřík?“ Já říkam: „Já nevím teď, jak vám tady můžu říct, co budu dělat za práci?“

Pocit rezignace reprezentuje Filip:

Výzkumník: A zkoušel jste třeba i nějaký poradenství, třeba ve smyslu, že byste tam hledal toho vychovatele nebo třeba nějakýho sociálního pracovníka, pracovníci nebo třeba i psychologa?

Filip: To jsem nikdy nezkoušel...

Výzkumník: Tohle jste tam nezkoušel využívat...?

Filip: Tohle ne, no.

Výzkumník: A třeba z jakýho důvodu?

Filip: No, asi... nevím proč, ale...

Výzkumník: A měl jste třeba někdy, nevím, depresi nebo splín?

Filip: To má každý. To má každý... někdo to dovede skrývat, někdo ne, že jo. To má každý.

Výzkumník: A ani v tu chvíli vás nenapadlo zkusit toho psychologa nebo s někým si popovídat?

Filip: Já si myslím, že psycholog nepomůže, to si musí svoje každý vyřešit sám. Když nebude psychicky nemocnej, tak si to všechno tohle... musí vyřešit sám jako. Já jsem v životě nebral nějaký prášky, nějaký drogy. Někdo to řeší práškama tam. No, já si myslím, že to moc nepomůže jako. To je lepší se odreagovat nějakou knížkou dobrou, ať na to nemyslíš. No... já jsem si radši vzal tu knížku, ať vo tom nepřemýšlím, protože jinak se trápíte.

V rozhovoru je jasně patrná nedůvěra, jakou měl Filip směrem k vězeňskému personálu, a přesvědčení, že kromě jeho samotného mu nikdo nepomůže, což přizívuje vznik a vliv prizonizace. Zároveň Filip reprezentuje postup, kdy se vězněné osoby v případech psychických a jiných problémů radši uzavírají do sebe, čímž problémy nejenom oddalují, ale také prohlubují.

Velmi trefně pak vznik a vliv prizonizace shrnuli v rozhovorech Ludmila a David:

Ale vona vůbec ta věznice vlastně z toho člověka zvyklýho normálně fungovat a rozhodovat se a vyřizovat si věci udělá stádovou ovci, která musí neustále poslouchat příkazy, nesmí použít vlastní názor, vlastní mozek, a tím pádem jak ty lidi mají vylézt a mají normálně fungovat? Jestliže prostě tam jako všechno zaříděj, všechno donesou, sociální udělá a tak dále, a prostě oni nevěděj už potom, jakým způsobem postupovat a starat se o sebe. (Ludmila)

Když ho propouštěli, měl psychický šok z nejistoty, která ho čeká, a otevřeného prostoru, což bylo podle něj způsobené dlouhodobým pobytem ve vězení, kde byl celou dobu v malé a vizuálně viděl jenom chodbu, mříže a spoluvězně. Přispěl k tomu podle něj i specifický vězeňský režim, který mu dal určitý řád a rutinu, který se po propuštění rozpadl. Navíc je vlivem vězeňského režimu složité navázat interakci mezi lidmi, což dále přispívá k vytvoření problémů venku. (zápis z rozhovoru s Davidem)

Časoprostorový šok

Propuštěné osoby reflektovaly vliv prizonizace zejména v případech, kdy vyprávěly, jaké situace zažívaly po propuštění a co vnímaly jako největší problémy, když byly propuštěny z výkonu trestu. Nejčastějším tématem byl časoprostorový šok z propuštění:

No, to je hezký, no, to je šok, to je jako... Tam (ve vězení) sice vobčas se na tu televizi dostanete, že jo, když nejedete spát, když je to povolený hlavně, tam je to do desíti, že jo, do večerky, tak se podíváte na zprávy, ale stejně je to šok. Já, když jsem vylez poprvé z tý vazby, tak mě pouštěli vlastně v (město), jo, tak já koukam, ty vole, jak blázen, jsem se bál i přejít ulici jako. To bylo šílený. Vy máte malej prostor, jo... a pak najednou jste volnej. (Filip)

Pak mě pustili a já jsem přijel do (město) a ty teď: „Ty bláho. Tak a jak do místa bydliště.“ Teď jsem nevěděl, jestli ty tramvaje, ty čísla, tam jezděj, nebo nejezděj, autobusy to samý. (Patrik)

Mě třeba pustli z lágru... já jsem bydlel v (město) na (čtvrť) a já si (město) pamatuju prostě postaru. Já jsem přišel po osmi letech ven a já jsem normálně ve svym městě zabloudil. Já jsem se musel ptát, kde je... kde je (ulice). (Viktor)

Výpověď Filipa je velmi názorná ve smyslu fyzické změny prostoru a jeho struktury, kterou za něj prováděla do té doby věznice, což mělo za následek jím zmíněný šok, že se může volně pohybovat. Za pozornost ovšem stojí i zmínka o časové strukturaci denního režimu ve věznici, která poukazuje, že pro propuštěné

osoby může být často velmi náročné adaptovat se na skutečnost, že si najednou samy strukturují svůj denní režim (ostatně na tuto skutečnost poukazuje i Martin [2018]). V praxi to pak může přispívat k problému „nedostatečných pracovních návyků“, který je často zmiňován v souvislosti s propuštěnými osobami například úředníky a úřednicemi úřadů práce [viz Tomášek et al. 2017]. Patrik a Viktor následně reprezentují praktické problémy spojené zejména s časovou změnou prostoru, na nějž byli zvyklí a kde se již po propuštění neorientovali. To se může jevit jako banalita, nicméně při všech starostech, které po propuštění musí osoby řešit, může být tato ztráta další jistoty velmi stresujícím faktorem, který může přispět k recidivě nebo relapsu. Jiní informanti a informantky popisovali také problém adaptování se na velmi rychle se rozvíjející technologie a jejich vliv na běžné životní situace (například častá nutnost využívat mobilní technologie apod.).

Časoprostorový šok následně přímo přispíval ke vzniku dalších dvou konkrétních projevů prizonizace, a sice ztrátě schopnosti autonomního rozhodování a materiální deprivaci v kontextu ztráty jistot zajišťovaných vězeňským systémem.

Ztráta schopnosti autonomně se rozhodovat

Tento projev prizonizace názorně vyjádřila Ludmila:

Mě třeba překvapilo, že mi dělá problémy vlastně... už budu teda na svobodě skoro ten rok... rozhodování. Třeba jdu nakoupit a teď prostě jako mam problém si vybrat, kterej ten sýr jako zrovna jako koupim. A zavřeli mě vlastně... jakoby jsem naprosto fungovala, naprosto jsem neměla tyhlety problémy. A teď najednou jako mi dělá jako problém se rozhodnout. Tak jak tam mě odnaučovali, že vůbec se nesmím rozhodovat, nesmím mít názor, nesmím, nedej bože, něco jako navrhnout. (...) Jako prostě problém, protože tam to bylo všechno daný, jakože to je jedno a to samý.

Na úryvku Ludmily je jasné vidět, proč nemůže fungovat diskurz responsabilizace po propuštění z věznice, kde panuje disciplinarizační kultura popisovaná výše. Vytváření pevného řádu a donucování vězněných osob, aby si internalizovaly vězeňský režim a normy poplatné pro vězeňské prostředí, způsobuje, že se pak propuštěné osoby mimo věznici nejsou bez pomoci schopny adaptovat nebo se adaptují jenom velmi obtížně. A jak již bylo zmíněno, nemusí jít ani o relativně dlouhou dobu strávenou ve věznici – Adamovi stačilo být ve vězení 11 měsíců, aby si velmi pevně internalizoval denní vězeňský režim. Responsibilizace, která je založena na vlastní iniciativě vězněné/propuštěné osoby, je jednoduše kontradiktorní – nelze chtít po osobách, které jsou vedeny k poslušnosti, aby během velmi krátké doby najednou byly iniciativní a autonomně se rozhodovaly.

Ztráta jistot zajišťovaných vězeňským režimem

Materiální deprivaci v důsledku ztráty jistot zajišťovaných vězením, které obstarávalo základní životní úkony a poskytovalo subsistenci, dobře vykresluje Richard:

To jste spíš měl úplně jiný starosti, no, když vyjdete. Vono, i když je to blbý a třeba jste zavřenej, tak přece jenom je tam o vás více méně postaráno. Když to řeknu blbě, třikrát denně strava, máte kde spát... Když vyjdete, musíte se víc snažit, no. Přece jenom, (...) dostal jste maximálně na cestu a tisícovku od kurátora. To bylo vlastně více méně všechno, co jste dostal. Takže jste se tak nějak snažit musel, protože jste byl prakticky pomalu bez peněz (...). (Richard)

V Richardově případě tudíž prizonizace měla za následek oslabení jeho samoobslužných schopností a možnosti materiálně se postarat sám o sebe, a to i když strávil ve vězení pouze půl roku.

Problematické mezilidské interakce

Pokud se vrátíme k problematické orientaci v prostoru, kterou zmiňoval Patrik a Viktor, za běžných okolností by se tato situace dala řešit prostým zeptáním se na cestu někoho jiného, jenomže interakce a mezilidské vztahy obecně jsou dalším výrazným problémem, s nímž se osoby po svém propuštění potýkají:

S čím popravdě já jsem měl problémy a asi vlastně furt mám, tak to je prostě... jako v mezilidských vztazích prostě, no. Prostě kontakt... jako když je to nějaký, co se týká profese, tak to je v pohodě, ale prostě... Když prostě mám jít... se někým seznamovat třeba, tak furt se na sebe dívám optikou jako: „Ty jo, voni jsou úplně už někde jinde a jako co by si o mně mysleli.“ A prostě furt se mi to nějak, byť teda jsem venku už skoro tři roky, tak prostě furt se mi to nedaří nějak tadyto vodbourat, no. Protože samozřejmě vim, že jsem úplně stejnej člověk jak všichni ostatní. Prostě nejsem ani víc, ani míň, ale prostě... furt jakoby si to svoje nějaký nízký sebevědomí jako budu, no. Jde to prostě ztuhla, no. Že si prostě ve spoustě věcí furt nevěřím. (Jaroslav)

Jaroslav reprezentuje typickou nejistotu propuštěných osob, spojenou s pocitem stigmatizace ze strany ostatních [viz například Martin 2018; Moran 2012], kdy si propuštěné osoby myslí, že na nich všichni okamžitě poznají, že mají zkušenosti s pobytem ve vězení a budou se k nim chovat odmítavým nebo jinak negativním způsobem. Tyto pocity jsou následně spojeny i se silným studem, jak poukazuje řada výzkumů [Farrall, Bottoms, Shapland 2010; Maruna 2001; Murphy et al. 2011]. Problém s interakcemi je však způsoben i charakterem samotného vězeňského prostředí, kde často k běžným interakcím nedochází a kde jsou vězněné

osoby nuceny se často uzavírat do sebe a potlačovat v sobě jakékoliv pozitivní emoce, které jsou brány jako projev slabosti, což názorně charakterizuje výpověď jedné sociální pracovnice dlouhodobě se věnující postpenitenciární péči:

Adaptace, sociální vztahy, no. A vůbec vztahy. Voni neumí... víte co, čím dýl tam jste v rámci té subkultury, tak normálně ztratíte slovní zásobu. Vono není moc vo čem (mluvit) (...) Museli potlačit natolik emoce (...) Často to neví už... Co to je stejskání, co to je bání se... (...) Protože tam (ve vězení), když nepotlačíte emoce, tak jste za... slabocha, kterej to vodnese. (...) milionkrát jsem to zažila, prostě z ničeho nic vám tady třeba 20 minut pláčou. Jenom brečej.

Vedle pocitu studu a stigmatizace se opět osoby potýkají v oblasti mezilidských vztahů i s praktickými těžkostmi, jak ukazuje vyprávění Jakuba:

(...) něco jsem i nakoupil, z čehož jsem měl vítr a šel jsem se zeptat kamarádek a říkám: „(kamarádka), nezlob se na mě, ale devatery Vánoce jsem slavil v base, můžeš mi prozradit, jak se vlastně slavěj Vánoce venku? Co mam vlastně těm dětem koupit?“

Prizonizace tak může narušovat i rodinné vazby a vztahy, které jsou často klíčové pro úspěšné znovuuvedení do společnosti a následnou desistenci.

Prizonizace a její vliv: subjektivity ostatních informantů a informantek

Subjektivita ostatních informantů a informantek v souvislosti s prizonizací a jejím vlivem mohou být tematizovány do třech kategorií. (1) Někteří navazovali na zkušenosti propuštěných osob a identifikovali prizonizaci jako velmi významný faktor, přičemž byli schopni reflektovat, že v současném vězeňském systému je problematické po propuštěných osobách chtít jakoukoliv autonomní iniciativu. (2) U některých informantů a informantek následně byly výpovědi ambivalentní – uznávali, že prizonizace existuje, ale zároveň aplikovali na vězněné/propuštěné osoby responsabilizaci. (3) Část informantů a informantek vliv prizonizace vůbec nereflektovala a aplikovala na propuštěné osoby responsabilizaci, přičemž jakékoliv problémy se znovuuvedením do společnosti byly výhradně přesunuty na nedostatečné osobní kvality dané osoby.

Identifikace a vnímání prizonizace jako relevantního faktoru

Někteří informanti a informantky „z druhé strany“ potvrzovali zkušenosti propuštěných osob s vlivem prizonizace, příkladem může být vyprávění jedné sociální pracovnice, která pracuje v příspěvkové organizaci:

Já kolikrát vylezu s tím svým dlouhodobim ven, pak, že jo, tady po propuštění podmíněným. Šli jsme do supermarketu. Nejenom že jeden mi naboural do těch skleněných dveří, protože voni se nějak nevětevěly a von to neznal, protože ho zavírali v roce 1995, ještě z menšího města, takže ví prdlačku. Takže se mi přerazil vo to sklo, to bylo první. Druhej, ten se mi rozbřečel u digitální váhy, protože neuměl zvážit rajčata a prostě by si to nemohl koupit. A třetí se mi zhroutil u regálu tavených sýrů, protože chtěl tavenej sýr, a já říkam: „Jirko, tohle všechno jsou tavený sýry.“ A von: „Ježišmarjá.“ No a šel úplně do háje (...) Takže víceméně jako už jenom nákup je velkej problém, pokud nikoho nemá. (propuštěná osoba)

K dotvoření kontextu je nutné poznamenat, že zmíněná sociální pracovnice se specializuje na osoby, které mají za sebou dlouhé tresty a vliv prizonizace je u nich patrný nejvíce, a to až do takové míry, že i rozhodování nad banálními úkony (jak výše poukazovala Ludmila) může být velmi stresujícím podnětem, zásadně ovlivňujícím znovuvvedení do společnosti.

Prizonizaci jako významný faktor ovlivňující práci s propuštěnými osobami zmínil i jeden sociální kurátor:

Z tý věznice chodí spousta lidí jako... nějak jako... už jako naprogramovanejch, jo. V důsledku prizonizace, v důsledku nějakých jejich jako poruch. A my tady v podstatě jako vlastně jsme takovej jakoby mantinel, do kterýho ty lidi narážej, protože kdybysme tady jako s nima nepracovali, tak jdou a jdou rovnou, že jo, jako znova... (do vězení). (sociální kurátor)

Mimo prizonizace však zmiňuje i další téma, které bylo také již tematizováno výše propuštěnými osobami, a sice nedostatečnou nebo absentující odbornou a terapeutickou péčí o vězněné osoby, což je situace, která dopomáhá vzniku prizonizace a následně ji reprodukuje. Skepsi ohledně adekvátnosti odborné a terapeutické péče o vězněné osoby následně vyjádřili i další informanti a informantky:

Věci typu, takový to nějaký to psychologický poradenství nebo člověk... my se setkáváme třeba u těch dlouholetých trestů, u těch různě vrahů, násilníků, který prostě sedí třeba těch patnáct nebo víc než patnáct let nebo takhle a žádají si třeba po dvou třetinách na to podmíněný propuštění, tak víceméně pravidelně jsme se setkávali s tím, že my jsme byli po těch, třeba řeknu, dvanácti letech první, který s nima mluvili o tom, co se vlastně stalo před těma dvanácti lety. (probační pracovník)

(...) často (jsem) cítila, že jsem byla třeba první, komu věří, komu si můžou dovolit to říct, anebo vůbec první, která se vo ně takhle zajímá, že ten zájem třeba nikdy jako nezažili. (sociální pracovnice pracující v neziskovém subjektu)

Spousta vlastně těch pracovníků nevěří v nápravu těch lidí (...), protože když mají kurzy nebo něco, tak to mají jenom v tý Stráži a jenom se svejma. Já bych třeba vo-

tevřela víc pro ty lidi, jako aby mohli se setkávat s jinejma pracovníkama z jiných jakoby... skupin, aby nebyli tak frustrovaný tím, že jsou furt jenom v rámci toho výkonu trestu. (sociální pracovnice pracující v příspěvkové organizaci)

Zmíněný probační pracovník pak shrnul programy odborného zacházení ve věznicích jako „nafouknutou bídu“. Je zřejmé, že prizonizace podporovaná neadekvátním odborným zacházením s vězňenými osobami je velmi živým a palčivým tématem. Alarmující je přitom skutečnost, kterou zmínila poslední informantka, a sice že na základě její zkušenosti samotný vězeňský personál (a tady má na mysli odborný neuniformovaný vězeňský personál) často nevěří v princip rehabilitace, čímž pasivně podporuje disciplinarizační vězeňský režim a spolu s ním i prizonizaci.

Někteří informanti a informantky následně poukazovali na nedostatečnou postpenitenciární péči v ČR, která nenapomáhá mírnit vliv prizonizace:

(...) (při přechodu z vězení na svobodu) tam ta návaznost není. (...) Pořád... mám pocit, že reálně se nabízí málo. Možná několik organizací, který umí najít zaměstnání a umí najít třeba i ubytování, ale spíš v mé osobní zkušenosti, tak jsou to spíš jednotlivci, který se obětují, vydad něco ze sebe, aby tomu druhému něco poskytl. (...) není to tak, že by vopravdu někdo uměl zajistit padesáti lidem měsíčně nějaký pokračování. (...) A je to těžký, já nechci nikoho z toho vinit, protože každý dělá, co může, ale objektivně je to málo. (zaměstnanec ve Vězeňské službě)

Ať už se to zaštití, udělá jakkoliv, ale prostě aby ty lidi cítili někde, že prostě mají nějakou šanci. A já mam pocit, že oni teď to necítí, nevnímají to tak a já jim vlastně ze své kompetence taky nemůžu moc pomoci. (sociální kurátorka)

Oba pohledy poukazují zejména na slabou síť postpenitenciární péče a slabou návaznost mezi penitenciární a postpenitenciární péčí, kdy tato situace může velmi lehce demotivovat i osobu, která jinak má i přes všechny strukturní těžkosti, s nimiž se musí potýkat, pozitivní postoj a snaží se dostát responsabilizačnímu diskurzu. V tomto kontextu nabízí ilustrativní zkušenost jedna sociální pracovnice pracující v příspěvkové organizaci:

Ale vim, že ještě před těma pěti šesti lety jsem se tady potýkala hodně s tím, že byli úplně nabitý aktivitou a motivací pracovat a von je nikdo nechtěl. (...) když to trvá měsíc, tak ho ještě jakoby udržíte a furt říkáte: „Bude to lepší, zkusme tadyhleto a ještě tohle a ještě toto.“ A ono když to trvá šest, sedm, osm měsíců, rok, tak pak už jakoby ten člověk je demotivovanej a už je jenom kousek k tomu, aby vám někde selhal (...), protože prostě buď rezignuje, nebo jde do absolutní jako... propadu, frustrace, opět.

Ambivalentní postoj k prizonizaci

Tento pohled velmi názorně vyjadřuje jeden vězeňský psycholog:

Ta poptávka (po terapeutických programech) je daleko větší, než co můžeme nabídnout, a je pravda, že třeba spoustu z nich (odsouzených) o tom mluví, ale ve chvíli, kdy by do toho měli vstoupit, tak ta jejich motivace rychle vyprchá. Takže oni o tom mluví, protože samozřejmě cítí, že to je problém, to určitě tak je, ale ten potenciál v té osobnosti... Tam je problematický s takovýma lidma vůbec pracovat, protože jejich motivace je špatná, (...) (není) co rozvíjet a ten základ není nějak příliš dobrý, ten stav kompetencí v danou chvíli taky není příliš dobrý, takže to je na nějakou dlouhodobou práci. A když si vezmu, že je věznice, kde je 600 odsouzených a jsou tam dva psychologové, tak s kolika může opravdu pracovat ten psycholog. (...) Ale třeba jsou věznice, kde fakt jakoby... nějakou takovouhle práci potřebovalo sto procent (odsouzených). (vězeňský psycholog)

Ambivalence spočívá ve skutečnosti, že absence odborné pomoci vytváří a reprodukuje prizonizaci, která snižuje iniciativnost a motivaci vězněných osob participovat na odborných programech, pokud jsou pro ně vůbec dostupné (jak sám přiznává, častou nejsou). Tím vzniká začarovaný kruh, který informant řeší aplikací responsabilizace na vězněné osoby.

V některých případech si informanti a informantky i sami přímo protiřečili, kdy v jedné fázi rozhovoru říkali, že situace propuštěných osob je v současném systému (post)penitenciární péče velmi komplikovaná a pro samotné osoby jen obtížně řešitelná, a v další fázi na tyto osoby aplikovali responsabilizaci. Příkladem může být probační úředník, který výše označil programy odborného zacházení za nafouknutou bídu, ale později jako největší problémy recidivy označil nedostatečnou vůli a schopnosti propuštěných osob:

Je otázka, do jaký míry jakoby chtěj tu změnu, jako jo, že prostě... (...) ze zkušenosti vim, že i v případech, kdy to zázemí měli prostě, tak voni tu změnu prostě nechtěli, (...) že je to pro něj prostě styl života a neumí si představit, že by to bylo jinak (...) Jak se furt tady objevuje, že je jim třeba pomoci, ale já mam pocit, že se jakoby pomáhá poměrně dost, ale oni prostě jako... určitá část jako těch našich jako klientů prostě pomoc asi nechce.

Upozadění prizonizace a akcentace responsabilizace

Tento přístup k problematice prizonizace se objevoval napříč zastávanými pozicemi, jak je vidět z následujících úryvků:

Já se setkávám dost často s odsouzenějma, který prostě se ani napravit nechtěj, jo. A je to tak, že oni vám začnou říkat: „Dyť já z toho vězení nemůžu nic udělat. Já jsem

tam zavřenej, nikam nemůžu si něco zařídit.“ A není to pravda. Ten, kdo chce, dokáže zapojit rodinu, rodinný příslušníky, umí psát, tak si dokáže jako vydupat hodně a zařídit si toho spoustu, jo. I s pomocí dobrého sociálního pracovníka a kurátora třeba. Takže je to čistě na přístupu toho odsouzeného, jak se chce dostat na svobodu a jakým způsobem se na té svobodě bude chovat. (probační pracovník)

A většina těch klientů v současné době, je to smutný, ale ať to mám od dětí a nezletilců po X věk teda, tak je to hodně o tom, že se nechce. Vidina velkých peněz jako hned teď za málo práce a představa, že zrovna teď, a to je ten model té společnosti, musí mít všechno poslední modely a musí mít drahý značkové věci, ty si chci dopřát, ale nechci si je dopřát na úkor toho, že budu chvíli pracovat a chvíli šetřit. A to je pak ten koloběh toho, kde se pak dostáváme zpátky do té recidivy u těch mých klientů třeba (...). (sociální pracovnice pracující v neziskovém subjektu)

To je všechno na dobrovolnosti, takže je spousta odsouzených, který využijou toho půl roku, kdy jim to teda platěj (stabilizační bydlení v rámci projektu), no a pak nic. Pak, když už je to vyložene na nich, tak se nechtějí snažit, nechtějí se tím zabírat a tam to taky skončí, no. (...) Je to vo tom, že já musím chtít, ne že mě bude někdo pořád takhle tlačit. (sociální pracovnice pracující ve vězení)

V kontextu teoretické kapitoly jsou tyto výpovědi typickým příkladem resocializace, kdy informanti a informantky svalují hlavní díl odpovědnosti za znovuvvedení do společnosti na propuštěné osoby a jejich případné (ne)dostatečné schopnosti a dovednosti. Zároveň ale v tomto uvažování vůbec neberou v potaz, že propuštěné osoby měly ve svém životě velmi omezené možnosti, jak tyto schopnosti a dovednosti rozvíjet.

Znovuvvedení do společnosti jako byrokratický mýtus – diskuze a závěr

Jak je zcela jasné z prezentovaných poznatků, prizonizace a její vliv je v českém diskurzu velmi živým a palčivým tématem, kterému se ale doposud nedostávalo adekvátní pozornosti a nebylo dostatečně diskutováno s ohledem na otázku, zda je možné a férové od vězněných a propuštěných osob požadovat, aby byly ve vězení a po propuštění motivované a iniciativní svoji situaci řešit, když se celou dobu setkávají s neustále reproduktovanou prizonizací. Vznik prizonizace byl popisován zejména v kategoriích (1) vytváření prostoru vězení jako silně disciplinarizovaného místa, kde jsou systematicky potlačovány jakékoliv projevy autonomie, a (2) minimální nebo absentující odbornou práci s vězněnými osobami. Po propuštění se prizonizace projevovala v intencích špatné orientace v prostoru, strachu z otevřených prostor, úzkosti ze změn v čase, nejistoty, problémů s rozhodáním a problémů s mezilidskými vztahy.

O vzniku prizonizace v souvislosti se specifiky prostředí a kultury vytvářené v českých věznicích byla již řeč v úvodu, kdy jsem poukazoval, že čeští dozorcí podle Dirgy a Hasmanové Marhánkové [2014] stále vnímají vězení jako instituci a prostor, kde by měla vládnout především disciplína s cílem donucení vězně-

ných osob, aby si internalizovaly určité normy, a naopak rehabilitace by měla být vedlejší činností. Takové přesvědčení je z hlediska reprodukce prizonizace velkým problémem, který velmi názorně shrnul jeden zaměstnanec ve Vězeňské službě:

(...) méně (se) uvažuje o tom, jak třeba to prostředí ještě nějak znormálnět čili zcivilnět, a spíš se přemýšlí o tom, které pozice ještě dát zpátky do uniformy. (...) Nebo že třeba viditelný nošení zbraně tak, že vlastně zvyšuje nebezpečnost v tý věznici, protože vyvolává nějaký napětí, tak to si myslím, že u nás je ještě jako velmi obtížný nějak akceptovat. (...) Stále je ještě na můj vkus příliš často se učíme pochodovat a ve dvojstupu a odpovídat a tak. A ve Vězeňské službě ještě jako příliš mnoho lidí, který to považují za absolutní základ prostě, jo, (...) V mých očích by ta disciplína měla mít nějaký smysl, jo, nebo nějakou podobu, která odpovídá dnešní době.

V úvodu jsem prezentoval výzkum, který vypracovala Anna Eriksson [2016] a jenž byl zaměřen na komparaci norské a australské kultury ve vězeňství a jednotlivých věznicích. Jak bylo řečeno, autorka zjistila, že se jedná o dva naprosto rozdílné světy. V Norsku tamní personál pracoval s menším počtem vězňených osob, podněcoval osobnější vztahy založené na vzájemné důvěře a měl za sebou dlouhodobý (dvouletý) trénink zaměřený mimo jiné i na komunikační a sociální dovednosti. Australský protějšek naopak musel pracovat v přeplněných věznicích, vlivem čehož měl odosobněné vztahy s vězňenými osobami, a procházel velmi krátkým výcvikem (okolo 12 týdnů), který nezahrnoval komunikační ani jiné dovednosti. Zaměstnání ve věznicích bylo následně společensky i ze strany vězeňského personálu v Norsku bráno velmi prestižně, zatímco v Austrálii velmi podřadně, což vnímal i personál. Eriksson následně poukázala, že věznice v Norsku jsou orientovány na osoby a pomoc těmto osobám, kdežto v Austrálii na úkoly a realizaci různých nařízení, aby vše bylo po byrokratické stránce v pořádku. V porovnání prizonizace a jejího vlivu na tom samozřejmě mnohem lépe bylo norské prostředí. Ze zde prezentovaných poznatků vyplývá, že české vězeňské prostředí a věznice spíše inklinují k australskému modelu. V této souvislosti je však nutné poznamenat, že věznice jsou do velké míry autonomními subjekty, což s sebou nese i skutečnost, že prostředí a kultura v jednotlivých věznicích se mohou značně lišit. Sám jsem se během výzkumu ve věznicích setkal s prostředím, kde byla upřednostněna disciplinarizace a responsabilizace, a také s prostředím, které bylo orientováno spíše rehabilitačně.

Druhý faktor spojovaný se vznikem prizonizace v českých věznicích, minimální nebo absentující odborná péče o vězněné osoby, je v českém prostředí spojen na jednu stranu s již notoricky známou přetížeností odborného personálu a na druhou stranu s aplikací responsabilizace na vězněné osoby. Péče ve věznicích a její nedostatečná úroveň do velké míry souvisí s přeplněností věznic v ČR (viz VS ČR [2019], kdy celková naplněnost věznic činí skoro 105 % a například Heřmanice jsou naplněny dokonce ze skoro 129 %), kterou vytvářejí zejména krátké a velmi krátké tresty. Podle poslední ročenky Vězeňské služby [ibid.] mělo z celkové

vězeňské populace čítající 19 677 osob trest tři roky a méně 13 091 těchto osob, což je zhruba 66,5 %.¹ Zbytečnost krátkých trestů pak názorně popsal Richard:

Tam vlastně, pokud máte kratší trest, tak se nedostanete do práce. Jako moc velký plus v tom nevidím, no. Možná kdybyste tam byl dýl, no. (...) dostal byste třeba pět let, je to možná o něčem. (...) Budete dělat, splatíte si dluhy, něco ušetříte. Ale na ty menší tresty je to spíš k ničemu, no. Protože tam vás nikdo nezaměstná více méně, pokud nemáte třeba rok, rok a půl... teda pokud je práce.

Richard, který strávil ve vězení půl roku, v úryvku poukazuje na skutečnost, že v případě krátkých trestů delší dobu trvá, než daná věznice administrativně danou vězněnou osobu „zpracuje“ a umožní s ní dále pracovat, přičemž následně je ještě daná osoba nějakou dobu (zpravidla několik měsíců) pozorována. V některých případech se tedy stává, že po vyřízení všech formalit už má daná osoba před koncem trestu a je následně potřeba vyřizovat zase administrativu a další formality spojené s propuštěním. To představuje velkou zátěž pro celou věznici. Nicméně ani u o něco delších trestů, kdy ještě zbývá nějaký čas do propuštění, není jisté, že daná osoba bude zařazena na určitou aktivitu, jak vysvětluje Adam, který strávil ve vězení 11 měsíců:

Samozřejmě máte možnost žádat vo to zaměstnání... Neexistuje, že s tímhle trestem do roka byste se dostal na pracoviště venkovní, ale... Jak jsem říkal prostě, půl roku je málo na zaměstnání. Než proběhne to schvalovací řízení... (...) tak ta trestnost je pryč, jo.

V případě zaměstnání například trvá, než je daná osoba zaškolená v určité pozici, a dané věznici se nevyplatí zaškolovat osoby, aby pak pracovaly například dva nebo tři měsíce a následně byly propuštěny. Co se týče zaměstnání na nestřeženém místě nebo místě s volným pohybem, tedy pozicích mimo věznici, na ty se dostávají ve většině případů až „prověřené“ osoby, jelikož většina věznic se logicky bojí, aby za zdi věznice nepustila osoby, které se pak nevrátí, a celý případ nebyl medializován jako hrubé pochybení.

Problematické však nejsou pouze krátké tresty jako takové, ale také administrativa spojená s rotací většího množství osob, kterou trefně charakterizoval jeden odborný pracovník ve věznici pomocí metafory *průtokáče*:

Já bych řekl, že dvě třetiny trestů jsou tady, já nevím, do tří let. Takovej průtokáč. Strašně rychle se to jakoby točí, jo.

¹ Tři roky jako hranici mezi krátkými a dlouhými tresty pak v podstatě nepřímo stanovuje zákon 169/1999 Sb., konkrétně pak § 74, odstavec 1, který upravuje, kdo by měl být zařazen na výstupní oddíl, a sice „odsouzení, kterým byl uložen trest na dobu delší než tři roky, a odsouzení, jimž je třeba pomáhat při vytváření příznivých podmínek pro soběstačný život v souladu se zákonem“.

Neustálý přísun a odliv osob s krátkými tresty velmi zatěžuje personál, který často ve velké míře musí vyřizovat administrativu spojenou s nástupem trestu a propuštěním z výkonu trestu, což dále bere čas, který by jinak například odborný personál mohl věnovat práci s vězněnými osobami:

(Ve věznici) jako absolutně nefungovaly takový ty různé terapie nebo takovej vlastně... ta práce s trestným činem. To absolutně nebyli schopný zvládnout a pokrejt, ta věznice. Víceméně to byla hurá akce a ten jedinej terapeut, kterej tam funguje nebo fungoval teda ještě před tím rokem, tak jako byl na roztrhání a absolutně nebyl schopnej v takový míře vůbec se všem věnovat, takže pak jako je vůbec otázka, co ten výkon má přinést jako. Pak je to prostě skutečně smetiště, do kterýho tam člověk zapadne, pak zase vyleze, a co? (Ludmila)

Slova Ludmily ostatně potvrdili i někteří informanti a některé informantky z řad vězeňského odborného personálu, příkladem může být jedna sociální pracovnice:

V rámci jako našich možností, tak je problém, že my jsme dlouhodobě třeba dvě kolegyně místo tří a... to třeba potom samozřejmě je už jako i na nás všeho hodně, protože jsme zahlcený obrovským množstvím administrativy a jako... Strašně času nám zabere jako ty rutinní věci toho výkonu, jakože mam různé komise a musím si připravovat podklady do komise, pak děláme zápisy, denně nástupy a máme vlastně strašně administrativy kolem těch lidí. A než my se dostanem k té sociální práci jakožto takový vlastně... Moc času nezbyvá. Takže potom samozřejmě jako i vo to mím času máme na ty lidi řešit s nima všechny tyhle věci. (...) když mě někdo urguje, někdo se mnou mluví a chce se mnou spolupracovat, věnuju se mu, ráda mu pomůžu, ale abych jako špendlíkem hledala mezi nima všema někoho, kdo má problémy, a ten člověk nic neřekne, to jako úplně nejde, na to nemám ani kapacitu, ani čas, ani prostě sílu.

Stojí za povšimnutí, že sociální pracovnice využívá responsabilizaci jako nástroj, jak celou situaci zvládnout a udělat alespoň nejnutnější úkony, a případně pomoci osobám, které o to projevují kontinuální zájem (ostatně přesně takovou zkušenost měl i Jaroslav). Zároveň se může jednat i o určitou formu racionalizace nastalé situace, kdy řada informantů a informantek byla frustrována ze skutečnosti, že v ČR je velká míra recidivy a že se jim propuštěné osoby do jejich věznice vrací, případně že celkově nefunguje systém postpenitenciární péče. Svalit vinu za nefungující systém na konkrétní propuštěné osoby a jejich (ne)schopnost je v takové situaci velmi jednoduché a v podstatě se jedná o jedinou možnost, jak se uchránit před demotivací a profesním vyhořením, neboť identifikace systémových nedostatků a jejich řešení je velmi zdoluhavý a dlouhodobý proces. Responsibilizace mimo rozvíjení prizonizace však může sloužit i jako velmi silná bariéra, která způsobí, že pomoc se jednoduše nedostane k osobám, které ji potřebují, ale k osobám, které mají „silné lokty“:

(...) samozřejmě velký rozdíl, jestli máte na starosti padesát lidí anebo dvě stě, jo, takže snadno potom tam propluje a propadne tím sítím třeba klient, který je, já nevím, ostýchavější, nemá ty ramena, stydí se zeptat, jo. A ten sociální pracovník tím, že se o něm nedozví, že jo, udělá s ním nějaký vstupní pohovor, jo, potom možná nějaký předvýstupní. Ale samozřejmě kdyby měl těch lidí místo dvě stě padesát, tak už se může o nich vědět víc a může trochu jako tam se to posunout k lepšímu. (...) A to asi není jenom o sociálních pracovnících, jo, tam (to) bude obecně o veškerém tom personálu, jo. (sociální kurátorka)

Celkově je tedy proliferace krátkých a velmi krátkých trestů velkým problémem, který ostatně řeší například i Didier Fassin [2017] ve své etnografii jedné francouzské věznice, přičemž poukazuje v podstatě na totožné problémy spojené s těmito tresty – přeplněnost věznic a v důsledku nemožnost odborně a terapeuticky pracovat s vězňenými osobami, které to potřebují – a také na nutnost v první řadě řešit tento problém, pokud se má něco změnit.

Vliv prizonizace po propuštění se v poznatcích prezentovaných v této studii nijak nevymykal zjištěním z jiných studií, která jsem prezentoval v úvodní kapitole. Co je však specifické pro české prostředí, je absence systematizované postpenitenciární péče, která je velmi roztržštěna – nabízené sociální služby se velmi liší region od regionu, a to podle neziskových subjektů, které v daném regionu působí. Jedinou institucí, která by měla zajišťovat určitou pomoc a asistenci, jsou sociální kurátoři a kurátorky, kteří ovšem mají po tzv. sociálních reformách z let 2006 až 2013 velmi okleštěné pravomoci. Navíc, jak ukazuje studie Tomáška et al. [2017: 90–92], která zahrnovala dotazníkové šetření se 126 sociálními kurátory a kurátorkami, většina z nich tuto funkci vykonává na částečný úvazek. Alarmující je přitom skutečnost, že pouze zhruba 17 % z nich tuto pozici vykonávalo na plný úvazek a necelých 62 % ji vykonávalo na poloviční a menší úvazek. Při takové časové dotaci se jednoduše nemohou věnovat všem propuštěným osobám, zvlášť s ohledem na skutečnost, že to není jejich jediná cílová skupina. Ostatně autoři a autorky provedli odhad, s kolika osobami propuštěnými z výkonu trestu sociální kurátoři a kurátorky pracovali v roce 2015. Z 9 317 propuštěných osob to bylo pouze 3 024. Obdobný odhad následně provedli i u úřadů práce jakožto instituce, která zajišťuje veškerou agendu spojenou se sociální asistencí a materiální pomocí. Ze zmíněných 9 317 osob se jich na úřad práce přihlásilo pouze 3 754. Celkově je tedy otázkou, zda je v ČR poskytována adekvátní postpenitenciární péče, která by pomáhala mírnit vliv prizonizace a zmenšovat míry recidivy.

Ze zjištěných poznatků tak bohužel silně vyplývá, že v ČR se uvěznění a propuštění z výkonu trestu stalo byrokratickým mýtem a ceremonií [viz Wacquant 2010], tedy jakousi formalizovanou šarádou, kdy se byrokraticky škrtem pera z vězněné osoby stává propuštěná osoba a kdy je tato osoba fyzicky poslána za brány věznice. Nicméně již bezprostředně po propuštění se obecně předpokládá, že se daná osoba nejspíše do vězení vrátí, protože se jí nikdo ve vězení nevěnoval a nevěnuje se jí nikdo ani po výkonu trestu. Prizonizace je tedy faktor, o němž se formálně ví, ale pracuje se s ním minimálně.

Domnívám se tedy, že v kontextu prezentovaných poznatků a dalších systémových faktorů nelze v současném systému (post)penitenciární péče chtít po propuštěných osobách jakoukoliv osobní iniciativu nebo autonomní rozhodování, jelikož celý systém práce s vězňenými a propuštěnými osobami jednoduše není nastaven tak, aby tyto schopnosti podněcoval.

Abychom nekončili příliš pesimisticky, v posledních letech dochází ve věznicích i po propuštění k určitým náznakům narušování zmíněné byrokratické šarady. Ve vězení lze v tomto směru vnímat pozitivně ustavování specializovaných oddílů (SPO) určených pro osoby se specifickými závažnými potřebami (například drogovým uživatelům/uživatelkám, osobám s impulsivním/agresivním chováním apod.) [pro bližší informace viz Jiříčka, Kejřová 2015; Jiříčka, Prokešová 2012]. Pozitivní vliv těchto oddílů akcentovalo několik informantů/informantek:

Asi bych nebyl dost silnej na to sám od sebe přestat, kdyby prostě mě nezavřeli, takže prostě opravdu myslím si, že ten účel jakoby, co to vězení jakoby všeobecně má mít, což znamená prostě nějak jako napravovat ty lidi, tak myslím u mě to fakt splnilo na sto procent, protože já fakt vod té doby vlastně, co mě zavřeli, tak jsem prostě úplně změnil... tady pár koleček mi sešlo a... žiju prostě už jako, mam úplně jinej pohled na to, co je důležitý a co není důležitý, no. (Jaroslav)

Hlavně ta sebereflexe a takový ty věci... Já jsem si třeba ze začátku ten svůj trestnej čin vůbec jako nepřiznal, nebo tu vinu. Jako úplně... ano, částečně, jo, tak samozřejmě byl jsem pachatel, ale... to pozadí toho případu nebo tyhle ty věci, tak jsem se s tím neztotožnil. No a na tom SPOčku třeba, co sem byl ten první rok ve (věznicí)... tak si mě tam vzali do parády a rozebírali mě a zase mě pěkně složili po půl roce. A už jsem vlastně tak nějak jako si identifikoval, že ano, jsem ten gauner a teď s tím něco musím dělat. (Miloš)

Pozitivní funkčnost SPO kvitovali i informanti a informantky vykonávající (post)penitenciární péči:

(...) když jsme měřili recidivu těch absolventů tohohle programu (program v rámci specializovaného oddílu) a jinejch násilníků, který tím neprošli, tak zatímco běžnej násilník zrecidivuje z 50, z 60 procent do dvou let, což je vysoký číslo, tak ti, co absolvovali ten náš program, tak byli na nějakých 14 až 20 procentech podle toho, koho jsme jako zahrnuli... nějaký mortality a tak. (zaměstnanec ve Vězeňské službě)

A jak mam i zkušenost s těma klientama, který z těch specek jdou, tak... přece jen tím, že tam jako s nima intenzivně ten psycholog, speciální pedagog pracuje, že jich tam mají málo, že jo, je to, já nevím, většinou skupina kolem těch 25, jo. Tak je na nich vidět po tom propuštění, že to v tý hlavě mají jako trošku poskládaný tak jako pragmaticky, jo, že ví ty kroky, co by měli, a ta výdrž, byť selhají třeba, jo, stane se, ale ta výdrž venku, jo, je, bych řekla, větší, jo, což je už pro tu samotnou společnost jako lepší. (sociální kurátorka)

Problémem SPO je skutečnost, že zdaleka nepokrývají poptávku a potřeby vězněných osob – programy absolvuje pouze zhruba desetina vězeňské populace, která by je absolvovat potřebovala. Na větší objem rehabilitačních programů Vězeňská služba v současných podmínkách jednoduše nemá kapacitu.

I v rámci postpenitenciární péče se následně začínají zkoušet a snad také prosazovat programy a služby, které by mohly mírnit prizonizaci a zvyšovat šance na úspěšné znovuuvedení do společnosti a desistenci. Příkladem může být pilotní projekt služby mentora, kterou popisoval jeden sociální pracovník pracující v neziskovém subjektu:

(...) k těm našim programům byl daný člověk, takzvaný mentor, který půl roku vlastně po výkonu trestu doprovázel toho člověka, protože to je ten člověk, který opravdu zvedne ten zadek. (...) Ten člověk, ať vyjde v jakýmkoliv stavu, tak vy se s ním takhle sejdete, proberete bydlení, práci, rodinné vztahy. Prostě on začne najednou cítit, že na té svobodě není sám, a začne fungovat nebo nezačne, není to podmínka, ale jakoby je tam lepší cesta k tomu, že začne fungovat. Při jakýmkoliv problému se opět sejdete a takhle půl roku on mám možnost zdarma využít toho člověka, který s ním vlastně obchází všechny tyhle jeho problémy. Takže to je, si myslím, hodně důležitého prvku.

V tuto chvíli je tedy důležité zmíněné snahy podporovat, rozvíjet je a postupně měnit celý systém vězeňství, aby se zmenšil počet vězněných osob, tresty měly smysl z rehabilitačního hlediska, rozvíjela se rehabilitační kultura ve věznicích, odborné zacházení a terapeutické programy byly účelné a dostupné, existovala návaznost mezi penitenciární a postpenitenciární péčí a postpenitenciární péče zvyšovala možnost úspěšného znovuuvedení do společnosti.

Jiří MERTL *se věnuje sociální spravedlnosti, marginalizaci, sociální deviaci, kriminologii a (kritické) sociální práci. V současnosti všechny témata propojuje v kriminologických výzkumech týkajících se penitenciární a post-penitenciární péče. Je autorem knihy Přerozdělování welfare: Nástroj pomoci, nebo kontroly? (Brno: Doplněk, 2017) a řady českých i anglických psaných odborných článků.*

Literatura

- Barry, M. 2007. „Listening and Learning: The Reciprocal Relationship between Worker and Client.“ *Probation Journal* 54 (4): 407–422, <https://doi.org/10.1177/0264550507083539>.
- Becker, H. 1967. „Whose Side Are We on?“ *Social Problems* 14 (3): 239–247, <https://doi.org/10.1525/sp.1967.14.3.03a00010>.
- Bourdieu, P. 2003. *Firing Back: Against Tyranny of the Market* 2. New York: The New Press.

- Burch, M. 2017. „(Re)entry from the Bottom Up: Case Study of a Critical Approach to Assisting Women Coming Home from Prison.“ *Critical Criminology* 25 (3): 357–374, <https://doi.org/10.1007/s10612-016-9346-3>.
- Burnett, R., F. McNeill. 2005. „The Place of the Officer-Offender Relationship in Assisting Offenders to Desist from Crime.“ *Probation Journal* 52 (3): 221–242, <https://doi.org/10.1177/0264550505055112>.
- Clemmer, D. 1950. „Observations on Imprisonment as a Source of Criminality.“ *Journal of Criminal Law and Criminology* 41 (3): 311–319, <https://doi.org/10.2307/1138066>.
- Crewe, B. 2011. „Soft Power in Prison: Implications for Staff–Prisoner Relationships, Liberty and Legitimacy.“ *European Journal of Criminology* 8 (6): 455–468, <https://doi.org/10.1177/1477370811413805>.
- Crewe, B., A. Levins. 2019. „The Prison as a Reinventive Institution.“ *Theoretical Criminology*, <https://doi.org/10.1177/1362480619841900>.
- Day, A., S. Casey, J. Vess, G. Huisy. 2012. „Assessing the Therapeutic Climate of Prisons.“ *Criminal Justice and Behavior* 39 (2): 156–168, <https://doi.org/10.1177/0093854811430476>.
- Dirga, L., J. H. Hasmanová Marhánková. 2014. „Nejasné vztahy moci – vězení očima českých dozorců.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 50 (1): 83–105, <https://doi.org/10.13060/00380288.2014.50.1.31>.
- Dirga, L., A. Lochmannová, P. Juřček. 2015. „The Structure of the Inmate Population in Czech Prisons.“ *Sociológia* 47 (6): 559–578.
- Earle, R. 2017. *Convict Criminology: Inside and Out*. Bristol: Policy Press, <https://doi.org/10.2307/j.ctt1t89g73>.
- Eriksson, A. 2016. „Prisons and the Social Production of Immorality.“ Pp. 77–100 in A. Eriksson (ed.). *Punishing the Other: The Social Production of Immorality Revisited*. Abingdon: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315772912-5>.
- Farrall, S., A. Bottoms, J. Shapland. 2010. „Social Structures and Desistance from Crime.“ *European Journal of Criminology* 7 (6): 546–570, <https://doi.org/10.1177/1477370810376574>.
- Fassin, D. 2017. *Prison Worlds: An Ethnography of the Carceral Condition*. Cambridge: Polity.
- Foucault, M. 1997. „Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias.“ Pp. 330–336 in N. Leach (ed.). *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*. London: Routledge.
- Goffman, E. 1968. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Chicago: Aldine.
- Haney, C. 2012. „Prison Effects in the Era of Mass Incarceration.“ *The Prison Journal*, <https://doi.org/10.1177/0032885512448604>.
- Charmaz, K. 2006. *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London: SAGE.
- Jiříčka, V., K. Kejšová. 2015. *Úvod do zkoumání efektivity intervenčních programů v českých věznicích II*. Praha: Vězeňská služba České republiky.
- Jiříčka, V., E. Prokešová. 2012. *Úvod do zkoumání efektivity intervenčních programů v českých věznicích*. Praha: Vězeňská služba České republiky.
- King, S. 2014. *Desistance Transitions and the Impact of Probation*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203080986>.
- LeBel, T. P., R. Burnett, S. Maruna, S. Bushway. 2008. „The ‘Chicken and Egg’ of Subjective and Social Factors in Desistance from Crime.“ *European Journal of Criminology* 5 (2): 131–159, <https://doi.org/10.1177/1477370807087640>.
- Liebling, A. 2011. „Moral Performance, Inhuman and Degrading Treatment and Prison Pain.“ *Punishment & Society* 13 (5): 530–550, <https://doi.org/10.1177/1462474511422159>.
- Liem, M., N. J. Richardson. 2014. „The Role of Transformation Narratives in Desistance

- Among Released Lifers." *Criminal Justice and Behavior* 41 (6): 692–712, <https://doi.org/10.1177/0093854813515445>.
- Martin, L. 2018. „Free but Still Walking the Yard’: Prisonization and the Problems of Reentry." *Journal of Contemporary Ethnography* 47 (5): 671–694, <https://doi.org/10.1177/0891241617737814>.
- Maruna, S. 2001. *Making Good: How Ex-convicts Reform and Rebuild Their Lives*. Washington, D.C: American Psychological Association, <https://doi.org/10.1037/10430-000>.
- Mayring, P. 2000. „Qualitative Content Analysis." *Forum: Qualitative Social Research* 1 (2).
- Meško, G., R. Hacin. 2019. „Social Distance Between Prisoners and Prison Staff." *The Prison Journal* 99 (6): 706–724, <https://doi.org/10.1177/0032885519877382>.
- Moran, D. 2012. „Prisoner Reintegration and the Stigma of Prison Time Inscribed on the Body." *Punishment & Society* 14 (5): 564–583, <https://doi.org/10.1177/1462474512464008>.
- Moran, D. 2014. „Leaving Behind the ‘Total Institution’? Teeth, Transcendental Spaces and (Re)Inscription of the Formerly Incarcerated Body." *Gender, Place & Culture* 21 (1): 35–51, <https://doi.org/10.1080/0966369X.2012.759906>.
- Murphy, D., B. Fuleihan, S. Richards, R. S. Jones. 2011. „The Electronic ‘Scarlet Letter’: Criminal Backgrounding and a Perpetual Spoiled Identity." *Journal of Offender Rehabilitation* 50 (3): 101–118, <https://doi.org/10.1080/10509674.2011.560548>.
- Nedbálková, K. 2006. *Spoutaná rozkoš: sociální (re)produkce genderu a sexuality v ženské věznicí*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Pratt, J. 2007. „Scandinavian Exceptionalism in an Era of Penal Excess: Part I: The Nature and Roots of Scandinavian Exceptionalism." *British Journal of Criminology* 48 (2): 119–137, <https://doi.org/10.1093/bjc/azm072>.
- Richards, S. C., M. Lenza, G. Newbold, R. S. Jones, D. S. Murphy. 2010. „Prisons as Seen by Convict Criminologists." Pp. 343–360 in M. Herzog-Evans (ed.). *Transnational Criminology Manual, Volume 3*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Ryška, T. 2010. „Angažovaná antropologie: Dar i jed." *Cargo* 8 (1–2): 27–47.
- Saldaña, J. 2009. *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. Los Angeles: Sage.
- Shammas, V. L. 2014. „The Pains of Freedom: Assessing the Ambiguity of Scandinavian Penal Exceptionalism on Norway’s Prison Island." *Punishment & Society* 16 (1): 104–123, <https://doi.org/10.1177/1462474513504799>.
- Schinkel, M. 2014. *Being Imprisoned: Punishment, Adaptation and Desistance*. London: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1057/9781137440839>.
- Stasch, J., D. Yoon, J. Sauter, J. Hausam, K.-P. Dahle. 2018. „Prison Climate and Its Role in Reducing Dynamic Risk Factors During Offender Treatment." *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 62 (14): 4609–4621, <https://doi.org/10.1177/0306624X18778449>.
- Stevens, A. 2013. *Offender Rehabilitation and Therapeutic Communities Enabling Change the TC Way*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203101124>.
- Sykes, G. M. 2007. *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton: Princeton University Press.
- Tait, S. 2011. „A Typology of Prison Officer Approaches to Care." *European Journal of Criminology* 8 (6): 440–454, <https://doi.org/10.1177/1477370811413804>.
- Tomášek, J., P. Faridová, Z. Kostelníková, H. Přesličková, J. Rozum, P. Zhřivalová. 2017. *Zaměstnání jako faktor desistance*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.
- VS ČR. 2019. *Statistická ročenka Vězeňské služby České republiky 2018*. Praha: Vězeňská služba České republiky.
- Wacquant, L. 2010. „Prisoner Reentry as Myth and Ceremony." *Dialectical Anthropology* 34 (4): 605–620, <https://doi.org/10.1007/s10624-010-9215-5>.

- Walters, G. D. 2003. „Changes in Criminal Thinking and Identity in Novice and Experienced Inmates: Prisonization Revisited.“ *Criminal Justice and Behavior* 30 (4): 399–421, <https://doi.org/10.1177/0093854803253137>.
- Ward, T., M. Brown. 2004. „The Good Lives Model and Conceptual Issues in Offender Rehabilitation.“ *Psychology, Crime & Law* 10 (3): 243–257, <https://doi.org/10.1080/10683160410001662744>.
- Werth, R. 2012. „I Do What I’m Told, Sort of: Reformed Subjects, Unruly Citizens, and Parole.“ *Theoretical Criminology* 16 (3): 329–346, <https://doi.org/10.1177/1362480611410775>.